

Tákolt betlehemek szerkezetei, anyagai, és restaurálásuk kapcsán felmerülő egyes restaurálás-technikai és etikai kérdések

Nemes Takách László

A különféle, életkép-szerűen felállított, vagy ipari, nyomdaipari, kisipari termékként előállított betlehemek mellett – restaurálás-technikai és etikai szempontból is – a háziilag készített, tákolt betlehemek kezelése, helyreállítása követel leginkább sokrétű tudást a restaurátortól.

Az így készült betlehemek többnyire vállra akasztva vagy kézben hordozható, ún. házaló betlehemek. Készítőik általában sem a felhasznált anyagok megválasztásában, sem az alkalmazott technikák elvégzése során nem követnek kézműipari vagy ipari szokásokat, eljárásokat, szabványokat.

A tákolt betlehemek egy csoportján mégis felismerhetünk bizonyos iparos eszközhasználatra utaló nyomokat. Ilyenek lehetnek az előre jól átgondolt, összetett tárgy-szerkezet, a pontosan kimért méretek, a derékszögű vágások, esetenként csapolások alkalmazása. Ezeket a betlehemeket többnyire iparosok készítették, gyakran eladásra (1–2. kép).

A másik csoportba tartozó betlehemekhez bármilyen, a háznál, kéznél lévő anyagot felhasználtak. A tárgy felépítésében a legkülönböző anyagok, gyakran másodlagosan alkalmazott csomagoló anyagok, fadobozok, gyalu-

latlan lécek vesznek részt. Ezek mellett a tárgy külső, és belső borítását, díszítését olcsó vagy éppen drága díszpapírok, szentképek, stb. alkotják, gyakran érezhetően nagy szeretettel összeválogatva és berendezve. Gyakran a kész betlehem belső díszítése – ablakok híján – kívülről nem is látható, mégis, a betlehem belső falai, mennyezete szentképekkel, vagy éppen hímzéssel dúsan díszített.

A tákolt betlehemek szerkezete

1. Deszkából, élben való szegeléssel összeállított szerkezet.

A deszkák anyaga rendszeresen fenyőfa.

A faszerkezet tipikus károsodásai

a) A mellészegelés, amikor a szegek az élben szegelt deszka felületét is áttörik. Csak kívülről papírral borított betlehemeken hagyták meg, úgy, hogy a borító papírral eltakarták a kiálló szöghegyeket. Ezekben a helyeken a papír nem fekszik fel a fa alapra, majd savasodása során

1. kép. Tákolt betlehem; borító papírja ezüst mintával nyomtatott világoskék mázalt papír, arany festéssel.

2. kép. A betlehem belseje gazdagon díszített.

kitöredeznek. A mellészegelek készítése technikai sajátosság, a restaurátornak nem dolga „kijavítani”.

b) A felhasznált nyers deszka utólagos vetemedése. A papírborítás hólosodását, beszakadását, festett felületekről a festék lepergését eredményezheti.

c) A felhasznált nyers deszka zsugorodása. A szomszédos deszkák között rések alakulnak ki; a papírborítás elszakad. A réseket be kell építeni valamivel, hogy a lebontott, savtalanított – pufferekt, kiegészített borító papírt legyen mire visszarakasztani. A beépítést például jól faragható, a fenyőfa mozgását engedő balsafával végezhetjük el.

2. Lécekből, általában szegeléssel összeállított, és a lécváz egyik-, vagy mindkét oldalán ragasztással, gyakrabban szegeléssel, papírral, vagy kartonpapírral borított szerkezet

A léc anyag általában fenyőfa, a borító papírok, kartonpapírok gyakran savasodásra hajlamosak, ezáltal színük változhat, törékennyé válnak, illetve a savasságukat átadják a velük érintkező környezetüknek. A túl erős, vagy hosszantartó megvilágítás, a túl magas, ingadozó hőmérséklet bizonyos anyagok foto-oxidációs bomlását idézi elő. Ennek eredményeként egyes színezékek elfakulnak, színüket veszítik. Más anyagokból – pl. a fás papírok lignin tartalmából, vagy a papír timsós gyanta enyvezése bomlástermékeként savas anyagok keletkeznek. A savak illetve azok gőzei a közvetlenül érintkező anyagokba átszívódva savas károsítást, a cellulóz savas hidrolízisét okozzák.

A szerkezet tipikus károsodásai

a) A lécváz vetemedése, görbülése, a lécváz fizikai hatásra történt törése.

b) A tákolt lécváz mellészegekt és/vagy rosszul méretezett szerkezete és a faanyag zsugorodása, vetemedése következtében a szerkezet szétcsúszása, szétesése, széttörése. A károsodás nehezen javítható. Általában a szerkezet részenkénti megbontásával, de lehetőleg faanyaga teljes megtartásával, ragasztásával – kiegészítésével, esetleg utólag beépített támaszok, szükség esetén vendégcsapok alkalmazásával rögzíteni kell az eredeti szerkezet szilárdságát. Csak ezután gondolhatunk a leáztatott, konzervált, restaurált papírborítások visszaépítésére.

3. Fonállal összevarrott papírlemezkből készült szerkezet

A tákolt betlehemek kisebb része tartozik ebbe a csoportba. Ezeknek általában külső és belső felületeit is színes papírral, papírcsipkével borították, szentképekkel díszítették.

A szerkezet tipikus károsodásai

a) A papírlemez nedvesség hatására történt görbülése, vetemedése.¹ Ez, a tárgy – borító papírjainak lebontása

után, esetleg a varró fonál megőrzésével történő – szétbontása után puffer oldattal való nedvesítéssel, préseléssel viszonylag könnyen javítható.

b) A papírlemez oxidálódása, gyakran savasodása, így törékennyé válása. A vastag, gyakran réteges szerkezetű papírlemez általában másodlagosan felhasznált csomagoló anyagok, rostanyagok gyakran magas lignin tartalmú mésztejes feltárású szalmaanyag vagy nagyhozamú facellulóz. A tárgy lebontása után savtalanításuk, közömbösítésük mindenképpen szükséges, jól lehet, ez várhatóan térfogat csökkenéssel, a papírlemez fizikai gyengülésével jár. A lemez megerősítését például metil-cellulóz oldatok beitatásával kísérhetjük meg.

A tákolt betlehemek díszítésére, bevonására használt anyagok

A külső felületein olajfestéssel bevont felületek károsodásai

a) A kötőanyagban szegény – túl hígított – festék használata annak leporlását, ledörzsölődését okozhatja. A festék rögzítését elvégezhetjük például poli-vinil-butirál megfelelő sűrűségű oldatával.

b) Ha a festékréteg kötőanyagban túl dús, felülete „krokodilbőrössé”, repedezetté, esetleg ragacsossá válhat.

c) Ólomfehér használata a fehér vagy fehérrel kevert színnek beszürkülését okozza; hidrogén-peroxid oldattal meg lehet kísérni az eredeti szín helyreállítását. Meg kell azonban fontolni, hogy szükséges-e a beavatkozás? A restaurálás célja egyrészt az eredeti anyagok megtartása, másrészt a tárgy eredeti megjelenésének helyreállítására való törekvés. Mindig az adott tárgy, annak általános állapota, a helyreállítás kívánt (lehetséges) mértéke, a tárgynak a gyűjteményben betöltött értéke, funkciója, stb. mérlegelése útján kell a döntést meghozni.

d) Összeöntött, híg festékek használata: az egyes komponensek olykor nincsenek homogéneken összekeverve. A nagyobb fajsúlyú színek a felkent festékréteg alján ültek meg; a festett felület bizonytalan színek átmenetével teljes, olykor – maradék festékek túl hígított keverékéből – leporló, hiányos kötésű.

A betlehemeket borító festett, vagy nyomtatott diszpapírok

A 19. század, majd a 20. század első fele, a házaló betlehemek készítésének időszakában egyben a papírkészítés, papírgyártás talán legérdekesebb korszaka. Még működnek egy ideig a jó minőségű rongypapírt előállító papírmalmok, de már gyártanak a papírgyárak is, sokféle minőségű papírt, eleinte még nem is szabványok szerint.

¹ A betlehemeket általában több éven át használták. A két karácsony közötti időre a padlásra, kamrába helyezték el, ahol gyakran

porosodott, esetleg egér, vagy rovar rágta. Karácsony közeledtével, ha kellett, a szentképeket leszagatva új papírborítást ragasztottak rá, és újra díszítették.

3. kép. Ciánkék nyomdafesték kezelés előtt.

Ugyan ez mondható el a papírok mázolásáról, vagy színezéséről, mintával díszítéséről, (a dúccal való nyomástól az ofszetnyomásig) a kész díszpapír fényezéséről vagy viaszolásáról. A betlehemeken igen sokféle összetételű, nagyon eltérő minőségű papírral, sokféle, azóta nem használatos festék és „fénymáz” anyaggal találkozhatunk.

Fényezetlen színes papírok

Általában jó minőségű, kevésbé-, vagy nem savasodó papírok. Legtöbbször a vizes kezeléseket is jól állják, színüket sem eresztik. A rajtuk lévő dúc-nyomott, vagy hengerelt minta testes festéke lehet víz-érzékeny, esetleg lepattogzó. Más, gyenge minőségű, fatartalmú, matt színes papírok savasodnak, ennek hatására színük is változhat; eredeti színük halványul, sárgulnak – barnulnak. Ezek fényállósága is gyenge.

Fényes, viaszolt díszpapírok

Vékony, gyakran fatartalmú papírok, amiknek egyik felülete színes, olykor márványozott vagy fröcskölt mintával, stb. díszített, és leggyakrabban karnauba viasszal (pálmaviasz; brazilviasz) fényezett. Ez a legkeményebb viasz a kezeléseket jól állja, a fényét megtartja. Esetleges bemattulása mikrobiológiai károsodásra utal.

Bizonyos festékek vizes kezelése során kivérezhetnek a viaszréteg alól! A díszítésére használt színes festékek nagy többsége nem fényálló, fény, UV sugárzás hatására lebomlik. A lignin tartalmú, gyantaenyvezésű papír erősen savasodó, törékennyé váló anyag.

Lakkozott díszpapírokkal ritkábban találkozhatunk. Az alkalmazott lakkokat általában természetes gyantából főzték. Károsodásuk lehet a lakkréteg barnulása, törékennyé válása. Javításuk bizonyos esetekben, alapos – és a festett, nyomtatott színes anyagokra is kiterjedő – anyagvizsgálatok után, eltávolításukkal, majd a felület újra lakkozásával történhet.

4. kép. Ciánkék nyomdafesték lúgos pufferelés után.

Mázalt és fényezett díszpapírok, illetve nyomdatermékek (szentképek) alappapírjai

Papír alapanyaguk, de a máz pigment anyagai is többfélék lehetnek. Vannak saválló és savra érzékenyek, míg a kötőanyaguk lehet vízálló, de vízben duzzadó, majd oldódó is. Kezelésük kockázatainak tárgyalása meghaladja e tanulmány keretét.

Érzékeny nyomdafestékek, amelyeket betlehemek borító papírjain is alkalmaztak

Fém festékek (ezüst, arany, vörösréz színű) mindegyike oxidációra hajlamos. Az ezüstszerű festék megfeketedik, az arany és vörösréz színek a rézoxid vörösét, feketéjét vagy a réz színes korróziós vegyületeinek zöldes, kékes színét mutathatják. A festékréteg a papír felületén nagyon vékony, másrészt a papír anyaga sem teszi lehetővé a kémiai tisztítást! Igen fontos, hogy a papír bármely más okból történő kezelése előtt megfontoljuk, az alkalmazni kívánt eljárás nem tartalmaz-e a fém festékre károsító klóros, kénes vagy oxidatív anyagokat!

Indigókék nyomdafestékek: a papírrestaurálás során igen gyakran szükséges redukáló hatású kezelésekre (pl. vízfolt eltávolítás) elszíntelenedik. A rongtott kezelés esetleg javítható helyileg alkalmazott oxidálással. (Nem stabilizált, gyógyszerári hidrogén-peroxid oldat ecsetelésével.)

Ciánkék (berlini kék, porosz kék, vagy türkiiz) nyomdafestékek: a papírrestaurálás során leggyakrabban szükséges sav-közömbösítés és pufferelés lúgos kezelésétől a tüzés kék szín lassan elszürkül. Megtévésztő lehet, hogy az elszürkülés gyakran csak idő múltán következik be. A folyamat nem visszafordítható (3–4. kép).

Kraplakk nyomdafesték: közismerten hajlamos a migrálásra (akár a papírlap hátoldalára is), ennél kellemetlenebb tulajdonsága, hogy akár a karnauba viasz réteg, akár

5. kép. Negatív vétele domború papírcsipke kiegészítéséhez.

6. kép. Selyemvirág és viasz virágsokor restaurálása.

a restaurálásban használatos oldószeres levédő anyagok alól is esetleg levérzik. A levérzett festékfolt igen nehezen távolítható el.

A tákolt betlehemek mellékletei

Igen sokfélék lehetnek. Gyakori, hogy a betlehem belső padlóját élő növényvel, ma már szétporló mohával borították. A külső felületeken előfordul, hogy selyemből vagy/és viaszból készült virágsokor ad díszítést. A falakra ragasztott szentképek olykor olcsó nyomtatványok, máshol a kép dombornyomású papírcsipke hátlapra ragasztott, selyem applikációval pompázó, dombor-nyomott litográfia. A templomot mintázó betlehem oltárán a terítő textil csipke, és a mennyezetről a jászol fölé lelógó betlehemi csillag sárga zselatin-lapból van kivágva (5–6. kép).

A restaurálási dokumentációról

A restaurátornak minden esetben kötelessége dokumentálni a tárgy sajátosságait, anyagainak állapotát és az általa elvégzett eljárásokat, azok eredményét. A tákolt betlehemek kezelése során általában ennek a feladatsornak

ki kell bővülnie. A restaurátor van ugyanis abban a helyzetben, hogy a tárgy szükséges mértékű megbontása közben olyan adatok, megfigyelések birtokába jut, amelyekre az illetékes muzeológus figyelmét fel kell hívnia, a fellelt adatokat dokumentálnia kell.

Ilyenek lehetnek például:

- az iparszerű készítésre utaló jelek
- ha ez nem magától értetődő, a tárgy építésének felderített folyamata
- az egymásra került papírborítások, színezések, minták milyenségének dokumentálása
- ha lehetséges, az egyes rétegek rekonstruktív vázolása,
- a belső felületek borításainak, díszítéseinek pontos, anyagfajtákra és technikákra kiterjesztett leírása, méretekkel, fotó illusztrálással.

Bizonyos esetekben a restaurátor munkája során ezeket a maradványokat a rájuk visszarakott kezelt réteggel elfedi, vagy a tárgy összeépítésével belső felületeik megtekintését, vizsgálatának lehetőségét kizárja. Tehát ezeknek az adatoknak a képi és leíró dokumentálását fokozott figyelemmel kell elvégezni. A digitális fotózás a felmérő- és munkafázis fotózást igen megkönnyíti, a tárgy fényérzékeny anyagait nem kell erős megvilágításnak kitenni, az elkészült fotók azonnal megtekinthetők, ellenőrizhetők. Ez egyben azt is jelenti, hogy a korábbi időkhöz képest jóval több felvétel készülhet. Az írásos, válogatott képekkel illusztrált, kinyomtatott dokumentációhoz minden, a tárggyal végzett munka során elkészült felvételt mellékelhetünk DVD-re írva.

Két, tákolt betlehem restaurálása során felmerült etikai kérdések

A restaurátor köteles a tárgyat alkotó anyagokat, az alkalmazott készítéstechnikákat a legjobb tudása szerint, a lehető legnagyobb mértékben megőrizni. Szerző a restaurátorok azon tömegéhez tartozik, akik ennek értelmében dolgoznak.

De bizonyos esetekben mégsem alkalmazható ez az etikai megállapodás. Jó példa erre az, a budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményében őrzött, 132230 leltári számú tiszacsecsei bábtáncoltató betlehem, melyet Torma Judit restaurátorművésszel együtt 2012-ben restaurált a szerző (7. kép).

A tárgy háborús sérült; faléc szerkezete több helyen törött volt, a ráragasztott papírborítások savasodottak, törékenyek, hiányosak voltak, a papír borítás ragasztásához használt lisztcsiriz-ragasztó a farontó rovarokat vonzotta. Ami ennél is több fejtörést okozott, az a hiányos, porszennyezett színes papíryanagok jelentős mértékű fakulása volt (8. kép).

A tisztított, savtalanított, puffertelt színes anyagok kiegészítésénél dönteni kellett, hogy az átmenetesen fakult papírok kiegészítése a halványuló színt kövesse, vagy az eredetinek feltételezhető legmélyebb színnel legyen megfestve. A szín fakulását követő kiegészítés harmonikus

7. kép. A tiszacsécsi betlehem restaurálás előtt.

9. kép. A tiszacsécsi betlehem; restaurált állapot.

megjelenést ad a tárgynak – ugyanakkor a visszahajtott, fénytől védett papírfelületeken a papírok eredeti színe sokkal fényesebb, tüzesebb, mint a látható fakult felületeken megmaradt. Végül az a döntésünk született, hogy a kiegészítéseket az eredeti, tüzes színekkel készítjük el, azért, hogy a tárgy eredeti színeit felidézzük (9. kép).

A szakadozott, hiányos eredeti papírokat, a hátoldalukon részben japánpapír csikkokkal megerősítve, részben – azért, hogy a lécvázra felfeszíthetők legyenek – a megfelelő színűre festett savmentes papírra kasírozva ragasz-

8. kép. Tiszacsécsé; milyen legyen a kiegészítés színe.

10. kép. Tiszacsécsi betlehem, csillagok a borító papír belső felületén, restaurálás előtt.

11. kép. Tiszacsécsi betlehem, restaurált állapot, átvilágítva. Zöld mezőben sötét csillag. Az új, zöld papírra felragasztott, elszíntelenedett eredeti papír foltja átvilágítva, sohasem volt mintát alkot.

tottuk vissza a váz megfelelő helyére. Az erősen sérült tárgy restaurálása során nagy segítséget jelentett a Szojka Emese és Szacs vay Éva muzeológusokkal történt konzultáció, illetve a tárgy begyűjtőjének, Dr. Bartha Károlynak az Ethnographia-ban 1934-ben megjelent cikke, amelyben megjelent a betlehem szürke fényképe is.

A tárgy típus egyik sajátossága, hogy a bábéledés megkezdése előtt és alatt, a bábozó betlehemet belülről, gyertyákkal kivilágították. A kivilágított betlehem mintáit a színes papírmézők belső oldalára ragasztott, kivágott papírcsillagok sötétebb foltjai adták (10. kép).

A szakadt, hiányos, fakult eredeti borító papíroknak a restaurálás szabályai szerint, több rétegben történt megragasztása – kiegészítése az ilyen átvilágítást nem teszi lehetővé, illetve az átvilágított képet megzavarja (11. kép).

Másrészt, a gyűjteményi tárgyak az adott kor kulturális és technika-történeti tanúi, velük szemben nincs olyan követelményünk, hogy működésképesek is legyenek.

2013-ban az a megtisztelés ért bennünket, hogy lehetőséget kaptunk a 68.120.24 leltári számú szatmárcsekei bábtáncoltató betlehem restaurálására is (12. kép).

A betlehem a tiszacsécei-hez hasonló sorsú, de annál talán még rosszabb állapotú, hiányosabb volt. A tárgyhoz mellékelve megkaptuk az összetörött tetőszerkezet maradványait és egyes, a lécszerkezetről lehullott papírkartonokat. A szokásos írásos és fotó dokumentáció után a lécvázról mindent lebontva, a hiányos fenyőfa alkotókat fenyőfával pótolva, megerősítettük és kiegészítettük a lécszerkezetet (13. kép).

A kartonok helyének, sorrendjének meghatározása, a kartonok állapotának dokumentálása után került sor a kivágott motívumokkal díszített kartonokról a csirizzel rájuk ragasztott poros, kiégett, megfakult, megsavasodott díszpapírok leáztatására. A leáztatáshoz a díszpapírok felületét polivinil-butirál (Mowital) alkoholos oldatával fátolpapírral megkasíroztuk. Száradás után Bondinával együtt mozgatva, átvilágító asztalon, meleg vízzel, az ennyvel ragasztott borító papírok viszonylag könnyebben lebonthatók voltak (14–15. kép). Más, gyengébb minőségű, magas lignin-tartalmú és faköszörület tartalmú, keményítő keverékkel ragasztott papírok még enzimes kezelés (amiláz, Pankreoflat) után sem váltak lebonthatóvá a borító papír szétesése nélkül.

Az egyes mezők díszpapírjának lebontása előtt és alatt a tapasztaltakat fotózással is rögzítettük. Így dokumentálva van a borító papírok állapota, és a lebontásuk után előkerült, a kivágott minták felvázolásakor keletkezett vázoló vonalak, illetve több mező kartonján is a „Tóth István” bejegyzés (16–17. kép).

A lebontott, kifakult papírok egykori színeit csak nyomokban lehetett felfedezni. Ez alól a sötétvörös kraplakk szín kivétel. A lebontás után tisztított, közömbösített, szükséges esetben kiegészített, megragasztott kartonpapírok igen jó megtartásúak. Ugyanez a borító papírokról nem állítható. Érvek és ellenérvek hosszas mérlegelése után úgy döntöttünk, hogy a szinte teljesen színtelenné fakult, savasodástól törékennyé vált, hiányos borító papí-

12. kép. A szatmárcsekei betlehem restaurálás előtti állapotban, mellékletek nélkül.

13. kép. A szatmárcsekei betlehem helyreállított fa szerkezete.

rokat a dokumentációban mellékeljük. Így a szatmárcsekei bábtáncoltató betlehem faváza és az arra visszakerült eredeti kartonjai a hagyományos értelemben tisztított, konzervált, kiegészített – restaurált részei a betlehemnek.

A tárgy kiállításban látható felületei: a kupolák papírmaradványok alapján rekonstruált borításai, valamint az eredeti borító papírokon fellelt szín-maradványok alapján készült, savmentes papírból készített színes borítások a tárgy esztétikai helyreállítását szolgálják (18–19. kép).

14. kép. Szatmárcseke, az E5 számú mező borító papírjának leválasztása.

15. kép. Az E5 számú mező leválasztott, hiányos, savas, elfakult borító papírja.

16. kép. Szatmárcseke, E1 mező borításának leválasztása.

17. kép. Az E 1-es mezőn talált bejegyzés.

18. kép. A szatmárcsekei betlehem hordozó tálcán; hátdoldali nézet.

19. kép. A szatmárcsekei betlehem a budapesti Néprajzi Múzeumban kiállítva.

A döntés avval indokolható, hogy így a tárgy esztétikai szempontból a valamikori megjelenéséhez közeli látványt nyújt. Viszonyítva, a fakult – elszíntelenedett papírok visszaépítésével pusztulásának mértékét tudnánk csak felmutatni. Az elsavasodott, hiányos, törékeny borító papírok a kivágott mintákra való felfeszítést is csak vitatható ideig bírják károsodás nélkül.

Az újra készített, jó minőségű papírborítás viszont lehetővé teszi, hogy a betlehem – meghatározott ideig – úgy legyen kiállítva, hogy mozgásérzékelő vezérelte hidegfénnyel, rövid időre, belülről ki legyen világítva. Csakúgy, mint anno, amikor gyermekek és felnőttek várták, hogy a bábuk végre megjelenjenek a szűk színpadnyílásban.

IRODALOM

GYÖRGYI E. – SZOJKA E. (2008): Megőrzési folyamatok. Betlehemek restaurálása intézményi együttműködésben. In: Néprajzi Értesítő, LXXXIX, szerk.: Fejős Zoltán, Szarvas Zsuzsa, Néprajzi Múzeum, Budapest, pp. 201–208.

NEMES TAKÁCH László (2008): Betlehemek, csillagok, koronák. Betlehemek helyreállítása a restaurátorképzésben. In: Néprajzi Értesítő, LXXXIX, szerk.: Fejős Zoltán, Szarvas Zsuzsa, Néprajzi Múzeum, Budapest, pp. 209–221.

Nemes Takách László
Közgyűjteményi tárgyrestaurátor
1091 Budapest, Üllői út 21.
Tel.: +36-1-215-2190
E-mail: tatorlac@gmail.com